

RECENZJE / REVIEWS

Natan M. Meir, *Stepchildren of the Shtetl: The Destitute, Disabled, and Mad of Jewish Eastern Europe, 1800–1939*, Stanford University Press, Stanford 2020, ss. 360.

Wśród publikacji naukowych z zakresu judaistyki czasów nowożytnych niewiele jest prac poświęconych wykluczonym i żyjącym poza przyjętym dla danej epoki systemem norm społecznych. Mimo coraz większej popularności studiów o wykluczeniach oraz coraz szerszego zainteresowania *disability studies* wciąż brakuje w judaistyce prac o żebrakach, nędzarzach, bezdomnych, sierotach, kalekach, chorych psychicznie, a więc osobach niepełnosprawnych lub żyjących w skrajnym ubóstwie. Tym cenniejsza i nowatorska wydaje się praca Natana M. Meira *Stepchildren of the Shtetl: The Destitute, Disabled, and Mad of Jewish Eastern Europe, 1800–1939*, która ukazała się w 2020 r. w wydawnictwie Stanford University Press i jest poświęcona temu właśnie zagadnieniu.

Autor jest profesorem w Katedrze Nauk Judaistycznych na Uniwersytecie w Portland w Stanach Zjednoczonych, a recenzowana publikacja to owoc jego długoletnich badań nad wschodnioeuropejską historią Żydów, które przedstawiał m.in. w pracy *Kiev, Jewish Metropolis: A History, 1859–1914* (Indiana University Press, 2010) oraz wykorzystał jako współredaktor, przygotowując do druku zbiór *Anti-Jewish Violence: Rethinking the Pogrom in East European History* (Indiana University Press, 2010).

Monografia *Stepchildren of the Shtetl* jest podróżą do XIX- i (w mniejszym stopniu) XX-wiecznego shtetla – ramy czasowe obejmują lata 1800–1939. Książka zawiera refleksje o stosunkach między społecznością żydowską i tytułowymi „pasierbami”, których należy rozumieć jako Żydów żyjących obok wspólnoty, choć silnie z nią powiązanych i od niej zależnych. Jest to historia o postrzeganiu i traktowaniu zmarginalizowanych, a także – w pewnych sytuacjach – wykorzystywaniu ich do celów społeczności. Podstawa źródłowa publikacji to przede wszystkim prasa oraz twórczość literacka Mendelego Mojchera Sforima, Icchoka Lejba Pereca, Szolema Alejchemy, Szymona An-skiego, Isaaca Bashevisa

Singera, wsparte dokumentami archiwalnymi. Pod tym względem książka Meira wykracza poza ramy historii społecznej i lokuje się w modnym nurcie historii kulturowej. W przypadku badań nad tematem tak trudnym źródłowo – wybór szerokich ram geograficznych i chronologicznych wydaje się słuszny.

Praca składa się z siedmiu rozdziałów. Dwa pierwsze są rysem historycznym, w którym przedstawiono sytuację żydowskich wykluczonych w wiekach poprzedzających analizowany okres, sięgając nawet do odniesień do średniowiecza, aż po pierwsze dziesięciolecia XIX w. Kolejne cztery rozdziały są poświęcone zjawiskom i instytucjom, które bezpośrednio dotyczyły zmarginalizowanych członków wspólnoty: przytułkom (*hekdesz*), ślubom cholerycznym (*cholere chasene*), zmianom rodzajów lub charakteru udzielanej pomocy (od tradycyjnych instytucji dobroczynnych do nowocześniejszych form działalności charytatywnej pod koniec XIX w.) oraz położeniu chorych psychicznie na podstawie kwitli wysyłanych do cadyka Eliasza Guttmachera¹. W ostatnim rozdziale autor omawia, w jaki sposób zmarginalizowani stali się w międzywojniu obiektem zainteresowania etnografów, fotografów, badaczy folkloru i literatów. Wykluczeni zostali opisani w pracach etnograficznych Szymona An-skiego, a także stali się bohaterami jego *Dybuka*². Meir opiera swoje analizy również na utworach Szmuela J. Agnona *Ovadiah ba'al mum* [*Kaleka*]³, Józefa Opatoszu *In di pojlisze welder* [*W lasach polskich*] oraz *A hasene afn bejs-ojem* [*Wesele na cmentarzu*]⁴, Izraela J. Singera *Josie Kalb*⁵, Mendelego Mojchera Sforima *Fiszke der krumer* [*Kulawy Fiszke*]⁶, lecz sięga także do powojennych ksiąg pamięci.

Natan Meir omawia również historię żydowskiego włóczęgostwa i żebractwa jako problemu, który nie powstał dopiero w XIX w. i nie ograniczał się do tamtego okresu. Występował już w Rzeczypospolitej Obojga Narodów, a pod koniec jej istnienia (ok. roku 1790) dotyczył około

¹ Elijachu (Eliasz) Guttmacher (1795–1875) – talmudysta, uczony, rabin, prowadził jeziwę w Pleszewie; zajmował się działalnością dobroczynną; wczesny syjonista.

² Zob. Szlojme Zajnwil Rapoport (An-ski), *Dybuk. Na pograniczu dwóch światów*, tłum. Awiszaj Hadari, Kraków 2007.

³ Zob. Szmuel Josef Agnon, *Kaleka*, tłum. S. Fryszman, [w:] *Almanach literacki*, red. Elchana Lewin, Szmuel Lejb Sznajderman, Warszawa 1931, s. 49–54.

⁴ Zob. trylogię Josefa Opatoszu – t. 1: *W lasach polskich*, tłum. Saul Wagman, Warszawa 1923; t. 2: *Żydzi walczą o niepodległość Polski. Powieść na tle powstania 1863*, tłum. Aleksander Dan, Warszawa 1931; t. 3: *Ostatni z rodu*. „Nasz Przegląd” (1923), nr 170–272.

⁵ Zob. Izrael Jozua Singer, *Josie Kalb*, oprac. Salomon Dykman, Warszawa 1961.

⁶ Zob. Mendele Mojcher Sforim, *Fiszke der krumer* [*Kulawy Fiszke*], Warsze 1928.

81 tys. osób⁷, czyli aż 9% ludności żydowskiej⁸. Rozporządzenia podejmujące próby prawnego uporządkowania tego problemu były uchwalane przez Sejm Czterech Ziem oraz poszczególne gminy, lecz działania te miały ograniczone rezultaty. Meir przypomina również stosunek rabinicznego judaizmu do zmarginalizowanych z powodu kalectwa. Niesłyszących, niemych i chorych psychicznie nie uważano za pełnoprawnych członków wspólnoty, ponieważ nie byli oni w stanie udowodnić pełnej samoświadomości swych działań. Do XVIII w. choroby psychiczne nie były traktowane jako zaburzenia zdrowotne, kojarzono je z siłami nieczystymi, a niepełnosprawność fizyczną – z karą za grzechy⁹. Istniały więc określony kontekst i doświadczenie wspólnoty żydowskiej w odnoszeniu się do problemu marginesu społecznego. Po rozbiorach Polski, w pierwszych dziesięcioleciach XIX stulecia, w wyniku rugowania Żydów ze wsi i zakazu szynkowania w Królestwie Polskim i Cesarstwie Rosyjskim włóczęgostwo i żebractwo się nasiliły. Problem żydowskiej biedy (aczkolwiek bieda nie ograniczała się oczywiście tylko do społeczności żydowskiej) przetrwał, a nawet po I wojnie światowej, w efekcie zniszczeń, chorób i przesiedleń, zaostrzył się, co Meir podkreśla: „zmarginalizowani teraz [po I wojnie światowej] przedstawiają główny nurt w społeczności żydowskiej”¹⁰.

W recenzowanej pracy został przedstawiony sposób, w jaki na przestrzeni wieków gminy żydowskie traktowały problem zmarginalizowanych i jak sobie z nim radziły. Z jednej strony występowały z pomocą, zbiorową i indywidualną, ale z drugiej strony wsparcie było ściśle reglamentowane – na przykład włóczędzy mogli pozostać w danej gminie określoną, niewielką liczbę dni (od doby do trzech dni), a następnie byli odsyłani pod opiekę kolejnej gminy. Istniały finansowane przez gminę przytułki dla chorych, które z czasem zaczęły przyjmować także bezdomnych. Dawały schronienie, lecz nie były fachowo prowadzonymi instytucjami filantropijnymi – na przykład chorym nie zapewniało odpowiedniej opieki medycznej. Stan sanitarny przytułków był najczęściej zatrważający – brudne, zaniedbane, znajdowały się w nieremontowanych budynkach. Tę rzeczywistość oddaje

⁷ Taki sam stan liczebny żydowskich włóczęgów i żebraków w Rzeczypospolitej w latach dziewięćdziesiątych XVIII w. podaje Jakub Goldberg – zob. Jakub Goldberg, *Żydzi w społeczeństwie, gospodarce i kulturze Rzeczypospolitej szlacheckiej*, Kraków 2012, s.190. Goldberg powołuje się z kolei na Tadeusza Czackiego i Emanuela Ringelbluma.

⁸ Natan M. Meir, *Stepchildren of the Shtetl: The Destitute, Disabled, and Mad of Jewish Eastern Europe, 1800–1939*, Stanford 2020, s. 23.

⁹ Tamże, s. 32–33.

¹⁰ Tamże, s. 177. Cytat w tłumaczeniu autorki recenzji.

jidyszowy idiom „brudno jak w starym hekdeszu” czy zwrot „lepiej umrzeć młodym w domu niż starym w hekdeszu”¹¹. Pomoc, nawet jeśli nie do końca wystarczająca i doskonała, stanowiła jedną, pozytywną stronę relacji między społecznością żydowską i jej zmarginalizowanymi członkami. Meir odkrywa także jej drugą – ciemną stronę, a mianowicie wykorzystywanie zmarginalizowanych do celów ważnych z punktu widzenia wspólnoty, których poziom etyczny – przynajmniej z dzisiejszej perspektywy – mógłby być dyskusyjny. Jako przykład takiego postępowania badacz podaje śluby choleryczne wyprawiane podczas epidemii biedakom, kalekom, sierotom. Finansowane przez gminę, odbywały się na cmentarzu. Były uważane za wyższy przejaw dobroczynności i miały powstrzymać zarazę. Narzeczeni nie byli pytani o zdanie, ale za to obdarowywano ich prezentami i zapraszano na własne wesele. Meir wyjaśnia szczegółowo korzenie tego rytuału – historyczne, antropologiczne i religijne. Innym przykładem wykorzystania zmarginalizowanych jest pobór do wojska carskiego. Wprowadzenie obowiązku służby wojskowej dla Żydów w 1827 r. w Cesarstwie Rosyjskim (a w 1843 r. w Królestwie Polskim) spowodowało, że na 25-letnią służbę w Rosji najchętniej wysyłano najbiedniejszych członków społeczności – bezdomnych, sieroty. Zmarginalizowani wystąpili znowu w roli swobodnego kozła ofiarnego wkonującego narzuconą gminom żydowskim normę poborową.

Oprócz ukazania kompleksowego stosunku żydowskiej społeczności do reprezentantów marginesu Meir prowadzi nas także przez ewolucję, jaka się dokonała w XIX stuleciu w rozumieniu i w naturze udzielanego wsparcia. W drugiej połowie owego wieku coraz częściej wyrażano i wdrażano myśl, bliską maskilom, że tradycyjna jałmużna nie rozwiązuje problemów społecznych, lecz przynosi najwyżej doraźną, mało skuteczną pomoc. Rozwiązań tej kwestii szukano w organizacji szkolnictwa, w tym zawodowego, w szpitalnictwie, także psychiatrycznym. Jednocześnie przyjmowała się opinia, że na wsparcie nie wszyscy zasługują. Próźniacy – a za takich uważano na przykład profesjonalnych żebraków nienoszących się z zamiarem zmiany zajęcia – stali w hierarchii potrzebujących o wiele niżej niż ludzie dotknięci przez los i starający się produktywnie go poprawić.

Przedstawiony szeroki zakres zjawisk, postaw i przykładów zaczerpniętych z różnorodnych źródeł – od dzieł literackich po kwitły – zapisany na osi czasu wykraczającej nawet poza tytułowe lata 1800–1939, stanowi niewątpliwą wartość pracy Meira. Duże znaczenie ma nowatorskie ujęcie

¹¹ Tamże, s. 68.

historii żydowskich wykluczonych i ich miejsca w żydowskiej społeczności. Autor podjął wysiłek odszukania głosów samych wykluczonych, co jest trudnym zadaniem – jako klasyczni „podporządkowani”¹² nie pozostawili po sobie śladów. Nie mamy świadectw bezpośrednich. Dlatego zapewne autor sięgnął po literaturę i pisane przez bliskich kwitły, które mogą przybliżyć czytelnikom problemy i domniemany sposób myślenia zmarginalizowanych.

Meir odwołuje się głównie do historiografii XX-wiecznej, prasy i twórczości pisarzy żydowskich. Pod wieloma aspektami praca jest obrazem powstałym na podstawie analizy świata przedstawionego w literaturze, legendach czy folklorze. Niewątpliwie erudycyjne podejście autora pozwala czytelnikowi czerpać przyjemność z lektury, ale pojawić się też może obawa, że granica między fikcją a rzeczywistością historyczną ulegnie zatarciu. Archiwalia nie stanowiły dla autora najistotniejszej podstawy badań i odwołania do nich ograniczają się do kilku zespołów archiwalnych (z archiwów Europy Wschodniej, Izraela, YIVO w Nowym Jorku). Na analizę czekają jeszcze zasoby RGIA – Rosyjskiego Państwowego Archiwum Historycznego z Sankt Petersburga czy polskiego Archiwum Głównego Akt Dawnych. Znajdujemy tam materiały statystyczne i raporty o żebrakach i włóczęgach, dokumenty żydowskich placówek opiekuńczych, żydowskich towarzystw dobroczynności, dane gmin żydowskich, komitetów ochrony przed cholera, Rad Opieki Społecznej i wiele innych źródeł związanych z tematem¹³. Być może rozszerzona kwerenda pozwoliłaby udzielić odpowiedzi na następujące pytania, które pojawiają się po lekturze książki.

Jak na przykład z punktu widzenia finansów gminy wyglądał rozmiar udzielanej pomocy charytatywnej? Czy był to istotny punkt w wydatkach i jakie potrzeby zmarginalizowanych mógł pokryć? W AGAD są dostępne wykazy budżetów gmin żydowskich wraz z odpowiednimi na temat podziału wydatków informacjami, które pomogłyby konkretniej przedstawić wielkość i zasięg pomocy. Cenne byłoby również przytoczenie tzw. twardych danych o zakresie i rezultatach pomocy niesionej przez

¹² „Podporządkowani”, czyli osoby pozbawione dostępu do władzy i niedopuszczone do głosu przez grupy hegemoniczne. Por. tradycje *Subaltern Studies* w badaniach historii kolonialnej Azji Południowej (Ranajit Guha, Gayatri Chakravorty Spivak) czy analiza dziejów chłopskiego oporu w historiografii polskiej (Michał Rauszer, *Siła podporządkowanych*, Warszawa 2021).

¹³ Np.: AGAD KRSW 1/191/0/-/7329-7330, 7418-7423; AGAD CWW 1.190/0/-/1468-1868; RGIA f. 821/8-9. Poza archiwami centralnymi pomocne są zasoby archiwalne miast, które posiadają dokumenty gmin żydowskich, w tym rachunki dozorów bóżniczych; należą do nich np. archiwa Łodzi 39/228/0, Lublina 35/112/0/-/12, Piotrkowa 48/9/0/2.5/386.

organizacje charytatywne, w tym dobrze udokumentowanych w archiwach międzynarodowych takich instytucji jak ORT czy Joint. Na ile ich pomoc, ukierunkowana nie na działania doraźne, ale długoterminowe, była skuteczna? Czy i w jaki sposób udawało się niektórym osobom przejść z marginesu społecznego do konwencjonalnej społeczności żydowskiej?

W wielojęzycznej bibliografii czasem brakuje wychodzących poza zakres studiów żydowskich prac poświęconych wykluczonym i marginalizowanym – z perspektywy ich ogólnego położenia prawnego czy politycznego. To prawda, wspólnoty żydowskie są w tym przypadku specyficzne, a siła tradycji nakazywała aktywniejszą ingerencję i wsparcie. Niemniej jednak warto się zastanowić nad tym, co wyniki badań prowadzonych przez Meira nad doświadczeniem żydowskim wnoszą do naszej wiedzy o statusie „pasierbów” w ogóle.

Stepchildren of the Shtetl są fascynującą lekturą, w niestandardowy sposób odkrywającą nieopisanych dotąd szerzej żydowskich wykluczonych. Widzimy przede wszystkim barwne obrazy historyczno-literackie, bliższe historii kultury niż historii społecznej. Praca Natana M. Meira stanowi też doskonały punkt wyjścia do dalszych badań nad tym tematem, opartych również na licznie dostępnych materiałach archiwalnych.

Katarzyna Kaczyńska <https://orcid.org/0000-0003-3644-452X>

Uniwersytet Warszawski
km.kaczynska6@student.uw.edu.pl